

פולמוס הגיוס של בני הישיבות: היבטים פילוסופיים ותרבותיים

יובל גובני

הקדמה

עם קום המדינה החליט דוד בן-גוריון לעגן בתקנה זמנית הסדר המאפשר למספר מצומצם של תלמידי ישיבות 'שותרתם אמנותם' לדחות את שירותם הצבאי באופן שבפועל פוטר אותם לחלוטין מחובת השירות בצה"ל.¹ הסדר זה, על גלגוליו ההיסטוריים והפוליטיים השונים, ניצב במוקדו של פולמוס חריף ומתמשך שלא ירד מעולם מסדר היום הציבורי במדינת ישראל. מטרתו של מאמר זה היא להציב את הפולמוס העכשווי על גיוס בני הישיבות בישראל בחלל הרחב של התרבות היהודית לדורותיה תוך כדי התחקות אחר האופן שטענות מסורתיות, בעד ונגד הגיוס, מהדהדות בו; מדעת ושלא מדעת. מוקד הדיון כאן יהיה בהיבטים הפילוסופיים והתרבותיים של הסדר הפטור, ולא בהיבטים ההיסטוריים והפוליטיים שלו.² לא מכיוון שההיבטים הפילוסופיים והתרבותיים

* מאמר זה נכתב במסגרת פוסט-דוקטורט של מלגת פולברייט במכון למחקר מתקדם בפרינסטון. אני מודה לאכסניה ולקרן על תמיכתם הנדיבה. תודה מיוחדת לפרופסור מייקל וולצר שלא עידודו, ביקורתו והשראתו לא היו הדברים נכתבים.

1. בן-גוריון מתעד ביומנו, בלקוניות הכריזמטית האופיינית לו, את אחד השלבים העובריים של הפולמוס על הגיוס: 'באה אצלי משלחת ראשי ישיבה: הרב זלצר, טוקצינסקי, הרב כץ מפ"ת, הרב סורוצקין ועוד צעיר אחד. באו לבקש על שחרור בחורי ישיבה משרות בטחון, ואם כי הודעתי להם מראש שבקשתם כבר ניתנה – ביססו דבריהם באריכות בזה אחר זה. בבקשה שינתן חוק על שחרור; הסברתי להם שהחוק לא יתקבל, הציעו – תקנות ע"י הממשלה או שר הבטחון, שמא ישתנה בינתיים שר הבטחון. נימקתי קשיי התקנה. הרב זלצר ביסס דבריו בפסוק מקהלת "טובה חכמה מכלי קרב" (קהלת ט 18) – חכמה זו תורה. שאלתי אם אין הכוונה לחכמה איסטרטגית – שהיא טובה מכלי קרב? אמר התורה נדרשת בשבעים פנים. הם חוששים שרוב בחורי ישיבה יפסיקו משנתו – לא ישוב אליה. גם לא הסכימו להצעתי לאמן בחורי הישיבות במקומן. אם כי הבאתי ראייה ממש רבינו ויהושע בן נון (לדבריהם היו אלה ראשי ישיבות) שהיו מצביאים' (ארכיון בן-גוריון אב"ג, יומן, 9.1.1950). ההדגשה במקור.

2. תיעוד מקיף ועשיר של גלגוליו השונים של הפולמוס יכול הקורא למצוא בכמה וכמה מקומות. למשל: דו"ח הועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני הישיבות ('ועדת טל'), ירושלים

חשובים מההיבטים ההיסטוריים והפוליטיים, אלא מכיוון שדחיקתם של ההיבטים הפילוסופיים והתרבותיים לשולי השוליים של השיח הציבורי מדלדלת את הפולמוס העכשווי ומונעת מהמשתתפים בו מלברר לעצמם ולזולתם – בירור עקרוני ויסודי – את עמדתם בנוגע לאחת מסוגיות הליבה של החברה והתרבות בישראל.³

לפיכך, שלא כמקובל, לא אעסוק בפולמוס על הגיוס כגרורה של הפולמוס על מקומה ותפקודה של החברה החרדית בחברה הישראלית בכללותה, ולא אבקש להותיר אחרי תקריב מחקרי של הפולמוס העכשווי על הסדר הפטור. שוב, לא מכיוון שאני מתכחש לכך שהפולמוס על הגיוס הוא רק קצה הקרחון של פולמוס יסודי יותר בחברה הישראלית, ובוודאי לא משום שאני מקל ראש במיפוי דקדקני של הסבך הפוליטי, החברתי וההיסטורי שהפולמוס העכשווי בישראל מתקיים בתוכו. להפך, שתי הנקודות הללו נראות לי חשובות מאוד, אלא שאני סבור כי בשיח הציבורי הקיים הן זוכות לחשיבות יתר המאפילה על ההיבטים התרבותיים הבסיסיים של הפולמוס – כמו היחס העקרוני שבין חכמים לחיילים בחברה – שעליהם אני מבקש לשפוך אור במאמר זה.

סדר הדיון כאן יהיה כדלהלן: (1) הצבת הפולמוס על הגיוס במסורת היהודית בהקשר של סוגיית המיסוי; (2) הצגת ארבעה נימוקים קלאסיים להענקת פטור, המכוננים ארבעה דגמי יסוד של יחסים בין חכמים לבין החברה שהם חיים בה; (3) בחינת הנימוקים המסורתיים

תש"ס. ראו גם: בג"צ 3267/97 רובנישטיין ואח' נ' שר הביטחון, פ"ד נב(5) 481. על תהליך התגבשותו הראשוני של הפטור עם קום המדינה ראו: זרח ורהפטיג, חוקה לישראל: דת ומדינה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 229-238. על ההיבטים הסוציולוגיים של הפטור ראו: מנחם פרידמן, 'על גיוס בחורי הישיבות', בתוך: יחזקאל כהן (עורך), גיוס כהלכה: על שחרור תלמידי ישיבות מצה"ל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 262-280.

3. דחיקתם של ההיבטים הפילוסופיים והתרבותיים של הפולמוס על הגיוס מפרנסת גם תופעה רחבה יותר שגדעון כ"ץ מכנה 'הפולמוס הדמיוני' של אינטלקטואלים חילוניים עם האורתודוקסיה היהודית. תופעה זו מציינת את העובדה שקבוצה גדולה יחסית של אנשי עט, רוח וממשל בעלי השפעה ציבורית רחבה מנהלת מאז שנות השבעים פולמוס לא ממשי, וככזה דל ורדוד, עם האורתודוקסיה היהודית בכל הנוגע ליחסים שבין תרבות לדת בישראל. לטענת כ"ץ:

'These intellectuals share a common view of secularism, defining it in opposition to religious practices and practitioners. Their secularism consequently finds expression in a confrontation with what they perceive to be the values and ways of life of orthodox Jews. This antagonism gives their discourse their strong polemical character, despite the fact that they only rarely initiate an actual exchange of ideas with the religious public. This is the imaginary basis of the polemic [...] Such an imaginary polemic has narrowed the terms of debate and discussion regarding secularism in Israel to the point where it has actually prevented the development of a serious discourse over this critical aspect of Jewish life and Jewish identity, both for secular Jews and for Israeli society in general'. Gideon Katz, 'Secularism and the Imaginary Polemic of Israeli Intellectuals', *Israel Studies*, 13, 3 (Fall 2008) (Special Issue: 'Israeli Secular-Religious Dialectics');

Guest Editor: Gideon Katz), p. 43

השונים נגד הענקת הפטור תוך כדי התחקות אחר האופן שהם עולים מחדש בצמתים היסטוריים שונים בתרבות היהודית; (4) הצעת מתווה כללי למתכונת חדשה – צודקת יותר ומעוררת פחות פולמוס – להסדר הפטור מהשירות הצבאי; מתכונת אשר תשלב בין צמצום מספר תלמידי הישיבות שיזכו לפטור ובין הרחבה של מעגל הזכאות לפטור לתחומים אחרים של התרבות (מדע, אמנות וספורט) באמצעות אימוץ עקרון ההצטיינות התרבותית.

על גיוס ומיסוי – בחינת ההקשר לפולמוס על הגיוס במסורת היהודית

במדינה האידאלית, כך טען אפלטון בפוליטיאה שלו, כל חכם הוא חייל לשעבר. שכן השירות הצבאי הוא שלב הכרחי בתהליך ההכשרה של המלך-הפילוסוף.⁴ הצטיינות במלחמה מול הזולת מחייבת הצטיינות במלחמה מול עצמך. והתגברות עצמית היא תנאי הכרחי, אם כי לא מספיק, למי שמבקש לנהל את ענייני המדינה בשם האמת. במדינה היהודית, לעומת זאת, אפילו במדינה היהודית האידאלית, היחסים שבין החכם ובין החייל סבוכים יותר. מצד אחד מלך המשיח, במדינתו האוטופית של הרמב"ם לפחות, הוא חכם הנלחם את מלחמות ה',⁵ אך מצד שני הטענה שלפיה החכם חייב להיות לוחם, או לוחם לשעבר לפחות, פשוט אינה מושמעת, אפילו לא כהמלצה. קרבתו של החייל אל הבריון, כך אפשר לשער, הרחיקה אותו מן החכם. החכם-החייל זכה, לפחות בעבר, למבטה החשדני של המסורת היהודית.⁶

4. לדיון בתהליך ההכשרה של המלך-הפילוסוף ראו: פוליטיאה, 521c-541b במהדורת סטפנוס.
5. משנה תורה, הלכות מלכים, ירושלים תשמ"ב, יא ד. קביעה זו היא חלק מדיוקנו הכללי של המלך ב'הלכות מלכים', שהוא החיבור ההלכתי התמטי היחיד על המונרכיה. בנוגע למלך, קבע הרמב"ם: 'ובכל יהיו מעשיו לשם שמים, ותהיה מגמתו ומחשבתו להרים דת האמת ולמלאות העולם צדק, ולשבור זרוע הרשעים ולהלחם מלחמות ה' – שאין ממלכין מלך תחילה אלא לעשות משפט ומלחמות, שנאמר ושפטנו מלכנו ויצא לפנינו ונלחם את מלחמותינו' (שם, ד י). לדיון ראו: מנחם לורברבוים, פוליטיקה וגבולות ההלכה (תרגום מאנגלית: יובל גובני), ירושלים 2005, עמ' 84-103.
6. מבחינה זו, לביקורת הכוחנות של הוגים יהודים בעת החדשה, כמו בובר וגורדון, יש שורשים עמוקים במסורת היהודית. כך לדוגמה אפשר לציין בהקשר זה את העובדה שגורדון סירב לשאת נשק כאשר הוא השתתף בשמירה על דגניה בשנת תרע"ג; 'בנשק לא רצה לאחוז, תועבה היא, כלי משחית'. שמואל דיין, 'בדגניה', בתוך: מרדכי קושניר (עורך), א"ד גורדון: כ"ה שנה לפטירתו, זכרונות ודברי הערכה, תל-אביב תש"ז, עמ' 50. על היחס שבין ביקורת הכוחנות של בובר לזו של גורדון ראו: יובל גובני, 'ביקורת הכוחנות (המגדרית, האקולוגית והפוליטית) בארץ ישראל בראשית המאה העשרים' (ביקורת על ספרה של עינת רמון חיים חדשים: דת, אימהות ואהבה עליזנה בהגותו של אהרון דוד גורדון, כרמל, ירושלים 2007), זמנים, 101 (חורף 2008), עמ' 124-125. הניסיון להערכה מחודשת של מקומו של הלוחם בתרבות היהודית עמד במוקדו של פולמוס חריף בין אחד העם ובין ברדיצ'בסקי בתקופת ה-fin de siècle. ראו: יעקב גולומב, 'על הפולמוס

השאלה המרכזית במסורת היהודית אינה אם חובה על חכמים להיות חיילים אלא אם אפשר לחייב חכמים לשרת בצבא, ואם כן, באילו תנאים ובאיזה היקף. הנושא כאן אינו הצטיינות (אזרחית או אנושית), כמו אצל אפלטון, אלא פשוט מיסוי; שכן השירות הצבאי נתפס כמס שהחברה מטילה על גופו של הפרט במקום על רכושו, ובזה ייחודו.⁷ אין חברה בלי מסים, אין מסים בלי פטורים, ואין פטורים בלי נימוקים. נימוקים שונים יוצרים מערכות יחסים שונות בין הזוכים בפטורים – יחידים או קבוצות – ובין מי שאינם זוכים בפטורים. לפיכך בחינת מקומם של תלמידי החכמים בחברה שבה הם פטורים משירות צבאי מחייבת את בחינתם של הנימוקים המוענקים לפטור זה.

הענקת פטור משירות צבאי לתלמידי חכמים – ארבעה דגמי יסוד

בהקשר של מלחמת מגן, הנופלת בקטגוריה ההלכתית של מלחמת מצווה, אפשר להצביע על ארבעה נימוקים שונים לפטור זה, המעצבים ארבע מערכות יחסים שונות בין תלמידי החכמים לבין החברה שהם חיים בה.⁸

דגם א: האזרחים מגנים על החכמים

ביסודו של דגם זה מופיעות גרסאות שונות של הטענות הבא: לימוד התורה הוא טוב עליון וראשון במעלה של החברה. לימוד התורה מחייב מטבעו התמסרות מוחלטת של תלמידי

⁷ "הנייטשאני" בין אחר-העם למיכה יוסף ברדיצ'בסקי, בתוך: אבנר הולצמן, גרעון כ"ץ ושלוש רצבי (עורכים), מסביב לנקודה: מחקרים חדשים על מ"י ברדיצ'בסקי, י"ח ברנר וא"ד גורדון (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא), קריית שדה-בוקר 2008, עמ' 69-93.

⁸ ראו את דבריו של וולצר בהקדמה לפרק 21 ('מיסוי') בכרך השלישי של הסדרה: Michael Walzer, Menachem Lorberbaum and Noam Zohar (eds.), *The Jewish Political Tradition*, New Haven, CT (forthcoming).

⁸ אינני מונה כאן את טיעון 'שמירת הגחלת' מכיוון שכוחו היה יפה רק לדור הראשון שלאחר השואה. על-פי טיעון רב-עוצמה זה, שכנראה שכנע את בן-גוריון יותר מכל טיעון אחר, 'לומדי התורה ברור שלאחר השואה אינם מהווים אלא חלק קטן של אותו עולם שנחרב באכזריות כה רבה, ועל כן יש לטפח אותו ולא לפגוע בו על-ידי גיוס לצבא. היבט זה עמד במרכז הטענות החרדי בתקופת מלחמת העצמאות ומיד לאחריה. כיום כמעט ואינו נשמע משום שפריחתו של "עולם התורה" הגיעה למימדים כאלה שאף האופטימיסטים שבין ראשי הישיבות לא העלו בדעתם. שוב אין כאן "פיצוץ" קטן מימדים על העולם שחרב, אלא עולם חדש שמימדי עולמים בהרבה על מימדי העולם שהיה'. פרידמן, 'על גיוס בחורי הישיבות' (לעיל הערה 2), עמ' 263. לצד המצדדים בטיעון 'שמירת הגחלת', היו מי שחשבו אחרת, ואת טיעונם אפשר לכנות טיעון 'דעיכת הגחלת'; על-פי טיעון זה, 'לא רק שעניין הפטור נגע למספר מצומצם של אברכים ירושלמים חסרי השכלה מודרנית מינימלית, אלא שטיפוסים אלה של בחורי ישיבות עתידים היו, לפי תפיסתם, להיעלם מן הנוף החברתי של מדינת ישראל בין כך ובין כך' (שם, עמ' 267, בשינוי נוסח קל).

החכמים. צירוף תלמידי החכמים לשורות המגנים על העיר – ובוודאי הפקרתם לידי האויב – יחייבו אותם לזנוח את לימוד התורה, ולכן אין לגייסם לצבא או להפקירם לידי האויב. כלומר, חובה להגן עליהם.

תלמידי חכמים מבקשים למלא כאן (כמו בהקשרים אחרים) את החלל החברתי שהותירו אחריהם הלוויים לאחר החורבן. לדעתי, חלל חברתי זה זוכה לעיצוב מרשים בפתחת ספר במדבר. מצד אחד בפרק הראשון של הספר נטען שנשיאת המשכן פוטר את הלוויים מנשיאת נשק, ומצד אחר בפרק השני של הספר לא נטען שנשיאת המשכן מעניקה להם הגנה אלוהית. להפך, בפועל היא מחייבת הגנה אנושית מיוחדת של הלוויים. זהו גם העיקרון המארגן של הלוגיסטיקה של מחנה ישראל במדבר: השבטים השונים מקפידים – בין בתנועתם ובין במנוחתם – להגן על הלוויים על-ידי הקפתם הפיזית מכל עבר והרחקתם המרבית מהחזית.⁹

דגם ב: החכמים מגנים על האזרחים

כאן היחסים שבין החכמים ובין האזרחים מתהפכים. החכמים מוצגים כאן לא כמי שזקוקים להגנתם של האזרחים, כמו בדגם הקודם, אלא להפך, כמי שמספקים הגנה לאזרחים. הגנה זו עשויה להיתפס כהגנה על-טבעית, בדרך נס, או לחלופין כהגנה טבעית-מוסרית. אפשר לטעון שללימוד התורה וכן לתפילה יש מעין אפקט מגי המבטיח את ההגנה על העיר: 'כל זמן שקולו של יעקב מצפצף בבתי כנסיות ובבתי מדרשות אין ידי עשו שולטות בו',¹⁰ אך אפשר להציע כאן גם טענה ארצית יותר. עיר שיש בה חברת לומדים חזקה מעיר

9. מובן שבמודל שכזה עשוי להיווצר מתח מסוכן בין החכמים ובין שאר האזרחים, בדיוק כמו שמתח כזה אכן נוצר בין הלוויים לשאר העם במדבר. שכן ללוויים, אם להשתמש בניסוחו של וולצר, היה עניין חומרי בקדושה אשר היה קשה להסתירו. מיכאל וולצר, 'יציאת מצרים כמהפכה, תל-אביב 1993, עמ' 97. בהקשר זה שפינוזה טען כי העובדה שמשנה בחר דווקא את שבטו לשמש בקודש, על כל טובות ההנאה הכרוכות בכך, הביאה לתסיסה חברתית, וזו החריפה והלכה, עד שבסופו של דבר החריבה את מדינת העברים הקדומה. ראו: ברוך שפינוזה, מאמר תיאולוגי-מדיני (תרגם ח' וירשובסקי), ירושלים 1989, עמ' 187-190. לדיון ראו: יובל גובני, 'התאולוגיה הפוליטית של מדינת העברים הקדומה על-פי שפינוזה', זמנים, 103 (קיץ 2008), עמ' 62-73. מעניין לציין כי מיד עם הקמתה של מדינת העברים החדשה הזהיר הריא"ה הרצוג, הרב הראשי לישראל, מפני העוינות הציבורית שעלול ליצור פטור משירות צבאי לתלמידי הישיבות. בתזכיר אשר שלח לוועד ראשי הישיבות בארץ-ישראל הוא טען כי עד עכשיו אפילו בחוגים הלא דתיים בארץ-ישראל, לרבות בקיבוצים, היו מכבדים את מוסדות התורה ואת הלומדים אותה, אולם בעקבות סירוב להגן על המולדת בכלל ועל ירושלים בפרט המצב עלול להשתנות מן הקצה אל הקצה: 'הישיבות שבהן צעירי האומה מקריבין מיטב חלבם ודמם, מבחר שנותיהם וכשרונותיהם למען קיום תורתנו הקדושה הן בבחינת המזבח במקדש האומה שהיא ארץ ישראל ובראשה ירושלים עיר הקודש [...] וכמה טרחו חז"ל שלא יפול לעז מצד המוונים על המזבח (בבלי, גיטין נה ע"ב). כמוכב בתוך: זרח ורפהטיג, חוקה לישראל – דת ומדינה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 236.

10. 'אמר ר' אבא בר כהנא לא עמדו פילוסופין באומות העולם כבלעם בן בעור וכאבנימוס הגרדי. אמרו להם: 'יכולין אנו להזדווג לאומה זון?' אמרו להם: 'לכו וחזרו על בתי כנסיות שלהם וועל בתי

שאינן בה חברת לומדים מכיוון שחברת הלומדים מטופלת בבחינה שיטתית, נוקבת ומתמדת של העקרונות המארגנים של העיר, וכן של הדרך שבה היא מתנהלת בפועל. בית-המדרש הוא המקום שהעיר חושבת בו את עצמה. החוסן החיצוני של העיר על-פי תפיסה זו הוא פועל יוצא מבחינה פנימית מתמדת. ולכן תלמידי החכמים הם אלה שבאמת חוצצים בין ישראל ובין הקמים עליהם. העורף, בהקשר זה, הוא החזית האמיתית. גרסה קיצונית של עמדה זו אימצו שלוחיו של ר' יהודה הנשיא, ר' חייה ר' אסי ור' אמי. בעת סיור שנועד לחזק את לימוד התורה בעירוותיה השונות של ארץ-ישראל הם הגיעו למקום שלא היה בו לא סופר ולא מלמד. 'הציגו בפנינו את שומרי העיר [נטורי קרתא]', ביקשו חברי המשלחת. וכאשר הציגו בפניהם אנשי המקום את שומרי העיר, הטיחו בהם חברי המשלחת המאוכזבים: 'אין אלה שומרי העיר אלא מחריבי העיר', בתמיהה שאלו אותם אנשי המקום: 'אם אלה אינם שומרי העיר מי הם שומרי העיר?', ענו להם חברי המשלחת: 'סופרים ומלמדים, כמו שכתוב: "אם ה' לא יבנה בית [שְׁוֹא עֲמֵלוּ בּוֹנְיוֹ בּוֹ אִם-ה' לֹא-יִשְׁמְרֵנּוּ עִיר שְׁוֹא שְׁקֵד שׁוֹמְרֵהָ]" (תהלים קכז א)'.¹¹

דגם ג: שיתוף-פעולה והגנה הדדית

שני הדגמים הקודמים מנוגדים זה לזה, אך הם לא בהכרח מוציאים זה את זה. מהטענה שתלמידי החכמים מגנים על העיר לא בהכרח נובעת הטענה (שהציגו שלוחיו של רבי יהודה הנשיא) כי שומרי העיר מחריבים את העיר; ולהפך, מהטענה ששומרי העיר אכן שומרים על העיר לא נובע שתלמידי החכמים מחריבים את העיר כאשר הם בוחרים ללמוד במקום להילחם.

מודל שיתוף-הפעולה מאחד את שני הדגמים הקודמים. לפי מודל זה, האזרחים ותלמידי החכמים הם שתי קבוצות המגנות זו על זו בהדדיות. זו אוחות בסייפא וזו אוחות בספרא כדי להגן על העיר. אפשר להבין את ההגנה של האוהזים בספרא, כמוצע במודל

מדרשות שלהם. אם התינוקות מצפצפין בקולן אי אתם יכולין להם, ואם לאו אתם יכולין להם. שכן הבטיחם אביהם ואמר להם: 'הקל קול יעקב והידיים ידי עשו' (בראשית כז כב). כל זמן שקולו של יעקב [מצפצף] בבתי כנסיות ובתי מדרשות, אין הידים ידי עשו, וכל זמן שאין קולו מצפצף בבתי כנסיות ובתי מדרשות הידים ידי עשו'. איכה רבתי, מהדורת בובר, וילנה תרנ"ט, פתיחתא ב.

11. ראו: ירושלמי, חגיגה א, ז. בהשראת קטע זה סירבו החוגים החרדים הרדיקליים בשנת תרצ"ט (1938) לשלם את 'כופר היישוב' – מס שהטיל היישוב היהודי בארץ-ישראל על כל איש ואישה למימון פעולות ההגנה מפני התקפות הערבים. ואכן, 'הכינוי "נטורי קרתא" מציין עד היום הזה את זהותו של החוג החרדי הרדיקלי ביותר, בא אפוא להתריס כנגד שינוי הערכים שמבקשים הצינונים לחולל, לדידם של המתברלים, במהות היהודית ובתולדות ישראל. עם ישראל, עם ה' פרש מן ההיסטוריה של העמים ונתכנס לו באוהלה של תורה; הוא נצטווה לנקוט עמדה של ארישות ופסיביות כלפי התחום המדיני הצבאי, מזה, וגישה של דבקות ופעילות בתחום הדתי-רוחני, מזה'. אבי רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל, תל-אביב 1993, עמ' 86-87.

הקודם, כהגנה טבעית-מוסרית או כהגנה על-טבעית-מגית, ואפילו כשילוב בין שתי האפשרויות הללו.

הרב זווין¹² תבע אמנם לגייס לצבא את תלמידי החכמים, אך הדרשה הבאה שלו עשויה להלום בהחלט גם את מודל שיתוף-הפעולה: 'אם בחקותי תלכו, יכול זה קיום המצות [...] הא מה אני מקיים אם בחקותי תלכו, שתהיו עמלים בתורה'¹³ ומה הובטח בשכר זה? 'ורדתם את אויבכם ונפלו לפניכם לחרב'. אמנם 'ונפלו', אבל — 'ורדתם!'¹⁴ כדי להביס את האויב הקם עליהם בני ישראל נתבעים גם לעמול בתורה וגם להטיל את עצמם למלחמה. מילוי מלא ויעיל של משימה כפולה זו, כך אפשר לטעון בהתאם למודל שיתוף-הפעולה, מחייב שבחלוקת העבודה הכללית של החברה יתמחו אזרחים מסוימים בלמידה ואחרים בלחימה. המתמחים בלמידה יספקו את ההגנה הדתית-מוסרית של העיר, ואילו המתמחים בלחימה יספקו את ההגנה הצבאית-בטחונית שלה. דגם זה מושתת על התובנה שההגנה שמספקת כל אחת מהקבוצות היא הכרחית, אך היא לא מספיקה. על כל קבוצה להכיר בכך שעל מנת להגן על עצמה היא חייבת להגן גם על זולתה. ההגנה על העיר, על-פי מודל זה, מחייבת שיתוף-פעולה, ומתוך הכרח זה סביר להניח שתיווצר גם הבנה והערכה הדדית בין תלמידי החכמים ובין שאר האזרחים.

דגם ד: נתק — 'רבנן לא צריכי נטירותא'

שלושת הדגמים הקודמים של הפטור של החכמים מהשירות הצבאי היו מבוססים על יחסי תלות, כאלה או אחרים, בין החכמים ובין כלל האזרחים. בדגם הראשון החכמים תלויים באזרחים, בדגם השני האזרחים תלויים בחכמים, ובדגם השלישי שתי הקבוצות תלויות זו בזו, למען בטחונן והגנתן. לעומת זאת, הדגם הרביעי והאחרון מבסס את הפטור המוענק לחכמים על ניתוק מוחלט שלהם מהחברה.

הטענה כאן היא שלהבדיל מכלל תושבי העיר, הגנתם של החכמים מסופקת ישירות על-ידי אלוהים, ולכן החכמים פטורים מלהגן על עצמם או מלשלם תמורת הגנתם של אחרים. זאת היתה הטענה שהציגו ריש לקיש ורבי יוחנן נגד מס חומת העיר שהטיל רבי יהודה נשיאה, נכדו של רבי יהודה הנשיא, (גם) על תלמידי החכמים של העיר. תלמידי

12. הרב שלמה יוסף זווין (בלארוס-ישראל, 1885-1978) היה מייסדיה ועורכה של האנציקלופדיה התלמודית ולימים חבר מועצת הרבנות הראשית לישראל. ראו את ההקדמה לתרגום האנגלי של הפמפלט על גיוס בני הישיבות, Shelomo Yosef Zevin, 'On the Drafting of Yeshiva Students' (trans. David Wachsman), *Tradition*, 21, 4 (Fall 1985), pp. 52-55

13. ויקרא כו:ג; תורת כהנים, שם; רש"י, שם.

14. מתוך הפמפלט 'לשאלת הגיוס של בני הישיבות (למרנן ורבנן ראשי הישיבות), מאת אחד הרבנים'. הרב שלמה יוסף זווין פרסם את הפמפלט בתגובה ל'דעת תורה' שפרסמו רבנים בירושלים נגד גיוס בני ישיבות בעיתון היומן, בתאריך 5.5.1948, והוא חזר ונדפס בתוך: כהן, גיוס כהלכה, עמ' 217-220.

חכמים, כך הם טענו, פשוט אינם צורכים את שירותי ההגנה של העיר, ולכן יש לפטור אותם מלשלם תמורתם.¹⁵

אך העניין כאן אינו צרכני בלבד. כאשר תלמידי חכמים טוענים כי בכל מה שקשור לחיים ולמוות גורלם אינו כגורל כלל תושבי העיר הם מתנתקים לחלוטין מהמרחב החברתי של העיר. בעמידתם הייחודית מול אלוהים, החכמים מקימים לעצמם כעין עיר בתוך עיר. חומותיה של עיר החכמים אינן עשויות אבן ומגדליה אינם מתנשאים אל על. במקום זאת, כמו שדורש רבי יוחנן את הפסוק משיר השירים 'אֲנִי חוֹמָה וְשָׂדֵי כְּמַגְדְּלוֹת':

'אֲנִי חוֹמָה' – זו תורה, ו'שָׂדֵי כְּמַגְדְּלוֹת' – אלו תלמידי חכמים.¹⁶

רבי יוחנן מציג בדרשתו גרסה קיצונית של מודל הניתוק. הוא דוחה את העמדה המקובלת, זו שריש לקיש מציג באותה סוגיה, ולפיה שיר השירים מוקדש לתיאור מערכת היחסים שבין עם ישראל לאלוהים. במקום זאת הוא טוען ששיר השירים מתאר את מערכת היחסים שבין תלמידי חכמים לאלוהים. תלמידי חכמים מוצגים כאן, ברוח כיתתית מובהקת, כ'ישראל האמתית'. הם רואים עצמם כמי שחיים מחוץ למקומם וזמנם. העיר הטקסטואלית שלהם היא העיר האמיתית, והיום-יום שלהם הוא אחרית הימים. כך למשל כמה מתלמידי הישיבות במדינת ישראל המודרנית רואים עצמם כמי שחיים בעיר מקלט בתוך העיר הנהנתנית הגדולה, זו שבניה מגויסים לצבא. חיילי צבא ההגנה לישראל, על-פי תפיסה זו, דווקא בגלל קרבתם לעיר האלוהים והחלופה שהם מציעים לסגנון החיים שלה, מסכנים אותה במובנים מסוימים אפילו יותר מאויביה הזרים והרחוקים.¹⁷

15. טיעון זה מופיע בסוגיית 'רבנן לא צריכי נטירותא' [חכמים אינם צריכים שמירה] במסכת בבא בתרא בתלמוד הבבלי, שהיא אחת מסוגיות הציר בפולמוס ההלכתי על חובותיהם של חכמים בכל הנוגע להגנתה ולבטחונה של העיר: 'רבי יהודה נשיאה רמא דשורא אדרבנן [הטיל את הוצאות חומת העיר גם] על חכמים'. אמר ריש לקיש: "רבנן לא צריכי נטירותא [חכמים אינם צריכים שמירה]" וכתוב "אֶסְפְּרֶם מְחֹל יִרְבוֹן" (תהלים קלט יח). "אֶסְפְּרֶם" למאן [למי הוא מתייחס]? אילימא לצדיקים דנפשי מחלא [אם תאמר לצדיקים בא הכתוב לומר שהם מרובים מן החול] השתא כולהו ישראל כתיב בהו [הרי כל ישראל נאמר בהם] "כְּחֹל אֶשֶׁר עַל שְׂפַת הַיָּם" (בראשית כב יז) צדיקים עצמם [שהם חלק מעם ישראל] מחול ירבון?! [כיצד יתכן שהם יהיו מרובים יותר] אלא הכי קאמר [כך אמר]: "אֶסְפְּרֶם" למעשיהם של צדיקים – מחול ירבון, וקל וחומר ומה חול שמועט מגין על הים מעשיהם של צדיקים שהם מרובים לא כל שכן שמגינים עליהם. כי אתא לקמיה [כאשר בא ריש לקיש לפני] דרבי יוחנן [וסיפר לו אותו המעשה], אמר ליה [לו] מאי טעמא לא תימא ליה מהא [מה טעם לא אמר לו מפסוק זה] "אֲנִי חוֹמָה וְשָׂדֵי כְּמַגְדְּלוֹת" (שיר השירים ח ז) "אני חומה" זו תורה ו"שדי כמגדלות" אלו תלמידי חכמים? וריש לקיש [שלא דרש מכאן] סבר לה כדרוש [סבור שיש לפרש זאת כמו שדרש] רבא: "אני חומה" זו כנסת ישראל ו"שדי כמגדלות" אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות. בבלי, בבא בתרא ז ע"ב-ח ע"א.

16. ראו שם.

17. מבחינה סוציולוגית, כמו שפרידמן טוען, 'הוצאתו של הצעיר החרדי מן הישיבה, לפני שנשא אשה, למשך שלוש שנים של שירות צבאי סדיר, אינה רק הפרעה בתהליך הלימוד, אלא היא גם מאפשרת לצעיר החרדי להשתלב בחברת הצעירים הלא-חרדית, תוך מפגש בלתי אמצעי. החברה החרדית למדה כי סוד היציבות וההמשכיות הבין-דורית טמון בפיקוח על הנישואין. כל עוד נמשך פרק

טענות נגד הענקת הפטור

בסעיף הנוכחי אציג טענות שונות שהועלו נגד הענקת הפטור מהשירות הצבאי לחכמים. אפתח את הדיון בהקשר הישראלי. טענת הנגד, בפולמוס שלא ירד מעולם מסדר יומה של החברה הישראלית, היא כי מי שמסכן את החברה הישראלית מבפנים הם דווקא תלמידי הישיבות המשתמטים מחובת ההגנה עליה. שכן שום חברה אינה יכולה לשמור על לכידותה הבסיסית לאורך ימים כאשר מגזר שלם בתוכה אינו ממלא את החובות הבסיסיים הכרוכים בתפעולה השוטף. החברה הישראלית היא חברה שכולה, וכזאת היא תובעת בשם הצדק שכל המגזרים בה ייטלו חלק שווה בשכול.

בחברה הישראלית בת זמננו איבדו תלמידי החכמים את המעמד האריסטוקרטי שהקנה להם בעבר פטור ממס כספי או ממס גופני לצורכי ביטחון והגנה על העיר. בישראל תלמידי החכמים אינם מתפקדים עוד כממקדי הזהות של החברה, וההרגשה שהם כביכול לומדים תורה במקום ולמען כל האחרים אינה רווחת עוד. כוח השכנוע שהיה לנימוקים הקלאסיים אשר הוענקו לפטור זה נשחק כמעט לחלוטין. כיום מעטים בלבד (מחוץ לעולם הישיבות) סבורים כי תלמידי החכמים זכאים לפטור מהשירות הצבאי מכיוון שאלוהים מגן עליהם, כמו שטענו ריש לקיש ורבי יוחנן.¹⁸ מעטים גם יהיו מוכנים לקבל כיום טענה ברוח הטענה שהציג רבי יהודה הנשיא באותה הסוגיה, ולפיה 'אין פורענות בא לעולם אלא בשביל עמי ארצות',¹⁹ ולכן עמי הארצות, ורק עמי הארצות, צריכים לשאת בנטל הפורענויות, ובכלל זה המלחמות המתרגשות ובאות על מדינת ישראל. זאת ועוד, מכיוון שבמדינת ישראל מס השמירה הוא גופני, ולא כספי, אי-אפשר עוד להעניק לחכמים פטור בשל מצבם הכלכלי העגום.

אך הקולות העכשוויים הקוראים לגייס לאלתר את כל תלמידי הישיבות בישראל אינם נשמעים מכיוון אחד. כמה מהם אמנם נשמעים מישראלים המבקשים להתנתק – לעתים עד כדי התנכרות – מהמסורת היהודית, אך חלק לא מבוטל של קולות אלה נשמעים דווקא ממי שמבקשים לשמר ולטפח מסורת זו. על כל פנים, מרתק להיווכח כיצד בקולות השונים מהדהדים, בין מדעת ובין שלא מדעת, טענות מסורתיות נגד הענקת פטורים. הטענה העקרונית, למשל, שניצול לרעה של פטור על-ידי מעמידי פנים הוא סיבה מספקת לביטולו זוכה להתייחסות מרתקת כבר בספר חסידים.²⁰ אמנם ההקשר שם אחר,

הרווקות אין ההמשכיות מובטחת. לכן קיומם של הישיבות והכוללים כאחד והמעבר הרציף והבלתי מופרע מן הישיבה לכולל, הוא תנאי ליכולתה של החברה החרדית לקיים את עצמה במציאות המודרנית המאיימת'. פרידמן, 'על גיוס בחורי הישיבות' (לעיל הערה 2), עמ' 272.

18. בבלי, בבא בתרא ז ע"ב-ח, ע"א בסוגיית 'רבנן לא צריכי נטירותא' [חכמים אינם צריכים שמירה] שהוצגה לעיל בהערה 15.

19. ראו בהמשך הסוגיה, בבלי, בבא בתרא ח ע"א.

20. בקטע הבא מתוך ספר חסידים נטענת הטענה שפטור גורף ממסים לעניים עלול להיות מנוצל לרעה על-ידי מעמידי פנים, ולכן יש לבטלו. לחלופין, מוצע להליך הבא: כל חברי הקהילה, ללא יוצא

הענקת פטור ממסים לעניים ולא הענקת פטור משירות צבאי לתלמידי חכמים; אך הטענה היא אותה טענה, יש לבטל את הפטור מכיוון שהוא מנוצל לרעה על-ידי מעמידי פנים; בעלי אמצעים המתחזים לעניים בגרמניה של המאה ה-12 או עמי ארצות המתחזים לתלמידי ישיבות בארץ-ישראל של המאה ה-21. אם כי להתמודדותם של החסידים בקהילות אשכנז עם מעמידי הפנים באמצעות שילוב בין ביטול הפטור ובין החזר המס בסתר לעניים יהיה קשה למצוא מקבילה בהקשר של הפטור הצבאי לתלמידי הישיבות במדינת ישראל.

באופן דומה, חוזרת ומוטחת בתלמידי החכמים ההאשמה כי עמדתם לוקה בצביעות משוועת. מצד אחד הם מצהירים על נתק מוחלט משירותי ההגנה של העיר; לטענתם, מכיוון ש'אלהים לנו מְחֶסֶה'²¹ הם אינם צורכים שירותים אלה, ולכן הם גם פטורים מהשתתפות בתחזוקם. אך מצד שני בפועל הם נוטלים לעצמם מחסה בהגנה המוענקת להם על-ידי אורחי העיר ולא זו בלבד אלא שהם אף מתערבים באופן בוטה בניהולה.

גרסאות שונות של טענה זו הציגו בהקשרים שונים בירושלים, בהפרש של כ-400 שנים, שני תלמידי חכמים שהיו מוטרדים מעמיתיהם המנצלים לרעה את מעמדם. רבי דוד בן שלמה אבן זמרא (רדב"ז), שכתב באמצע המאה ה-16, היה מסופק בכלל 'אם יש עתה מאן דלא בעי נטירותא [מי שאינו צריך שמירה]'. עם זאת, לא היה לו כל ספק כי השימוש של חכמים עשירים בירושלים בססמה 'רבנן לא צריכי נטירותא [חכמים אינם צריכים שמירה]' אינו עולה בקנה אחד לא עם ההלכה ולא עם השכל הישר; שכן אף שהחכמים העשירים יזמו את מינוי השומרים על העיר כדי להגן על נפשם ורכושם, הם ביקשו להטיל את כל הוצאות השמירה על בעלי-הבתים העניים, כתואנה שהם עצמם, בהיותם חכמים, פטורים ממימון ההגנה על העיר.²²

מן הכלל, ישלמו מסים בהתאם לאחוז קבוע מהאומדן של רכושם. ורק לאחר מכן יקבלו העניים בקהילה את כספם בחזרה, בסתר. 'התורה נתנה שיעור כנגד דיעות [דרכי ההתנהגות של] בני אדם. אמרה לעשיר ולעני לתת מעשרות ותרומות ומתנות כהונה. אם יש עני בישראל וכהן עשיר, איך יתכן שהעני יתן להעשיר? אלא התורה צוותה לכל, עני ועשיר, כדי שלא יאמר העשיר: "עני אני ואיך אתן לכהן עשיר?" ואפילו לכהן עני יאמר: "עשיר אתה!" ולא יתנו לו. לכך לא חילק הכתוב. וכן כשצריכים הקהל לתת צדקה – אף על פי שיש עניים בעיר שמתפרנסים בצמצום – נותנים חרם לתת מן הליטרא כך וכך. אף על פי שזה אינו נכון שיתן העני לצורך שאר עניים, ופעמים שעני הנותן יותר עני המקבל – אלא צריכים ליתן חרם על כולם מפני הרעים. שאם לא יכנסו זה העני באותו חרם, גם רבים לא יכנסו; ונמצאו [כתוצאה מכך] רבים עניים נפסדים וכל עניין הקהל מבוטל. ולכך מוטב שיתנו גם הם [עניי העיר] ויכנסו עמהם בחרם. אבל אם היו הרעים נשמעים לטובים לא היו דוחקים אותם עניים. ויחזירו [פקידי הקהל] לעניים כל מה שנתנו בסתר בלא ידיעת הרעים. ואל תאמר: 'יהלא צורך עניים הוא? – כלומר לא יתנו להם אלא כאחד מן אותם עניים שמקבצים להם [במקום זאת, העניים ששילמו שלא על פי הצדק את חלקם, יזכו להחזר מלא של כספם]'. ספר חסידים, מהדורת מרגליות, ירושלים תשי"ז, סימן אלף מו.

21. תהלים מו:ב.

22. 'שאלת ממני אודיעך דעתי על מחלוקת אשר נפל בירושלם בין הבעלי בתים ובין החכמים על ענין פריעת [שכר] שומרי השכונה. [את] התשובה כבר ידעת דאמרינן [שאמרנו] בתלמוד הבבלי במסכתו

כך גם הרב זווין, בפמפלט שפרסם בעילום שם בירושלים הנצורה במלחמת השחרור, פקפק בכנותם של תלמידי הישיבות אשר תבעו לעצמם פטור מחובת ההגנה על העיר בטענה שכחכמים הם מוגנים ישירות על-ידי אלוהים. הרי את שכונות הספר בירושלים שנפגעו מירי הצלפים, הוא טען, נטשו תלמידי החכמים כמו כל שאר התושבים. ובכלל, 'התורה מגינה על העוסקים בה? אדרבה, היא הנותנת ישתתפו בני התורה במערכה, וזכות

בבא בתרא: "אמר רב יהודה: 'הכל לאגלי גפא [הכל מסייעין לגדור חומת העיר ולהעמיד שעריה] ואפילו מיתמי אבל רבנן לא צריכי נטירותא' [ואפילו יתומים אבל חכמים לא, מכיוון שהם אינם צריכים שמירה]" [ח, ע"א]. [ודבר] זה מוסכם לא נפל בו מחלוקת אבל במס המוטל אקרקפתא דגברא הוא דאיכא פלוגתא [אבל במס גולגולת הוא זה שבו יש מחלוקת] אם חייבים הצבור לפרוע בעדם או לא, וכבר נהגו לשמוע למיקול ופורעין הכל [המנהג הקיים הוא להקל על חכמים ולשלם בעדם את כל המסים]. אבל בנידון דידן [שלנו] אפילו האומרים שאין החכמים חייבין לפרוע כסף גלגלתא [מס גולגולת] מודים הם דחייבים החכמים לפרוע בשמירות. דבשלמא היכא [נניח שהיכן] שהמלך או שר העיר מצוה להניח שומרים בכל שכונה ושכונה או שיצאו הם [התושבים] בעצמם לשמור כל אחד ואחד לילו [לילה אחד] בכי האי גוונא [במקרה שכזה] החכמים פטורים דלא בעו נטירותא [שאינם צריכים שמירה] ופורעין הבעלי בתים עליהם. ואם צריכין לשמור בעצמם יצאו הם [התושבים האחרים] ולא החכמים דרבנן לאו בני מיפק באכלוסא ניהו [שחכמים אינם יוצאים לבצע עבודות פיזיות על פי הכרזה פומבית [על מנת שלא לפגוע בכבודם]]. ראו: בבלי, בבא בתרא ח ע"א. אי נמי [או גם במקרה] שאין המלך מצוה ולא כופה אותם ובני העיר צריכים לשכור שומרים, [הרי שבמקרה זה] החכמים פטורים כדכתיבנא [כמו שכתבנו]. אבל בנידון דידן [שלנו] הבעלי בתים אומרים: "אין אנחנו צריכין שומרים כי עניים אנחנו", והחכמים צועקים לאמר: "תעמידו שומרים", והם בעצמם מודים דבעו נטירותא [שהם צריכים שמירה], היש מן הדין או כן הסבא שיכופו [החכמים] את הבעלי בתים להעמיד שומרים, ולא יסייעו עמהם? ולכופה אותם על כיוצא בזה לא אמרה אדם מעולם ואי אמרה לא צייתנן ליה [לא מציינים לו] כי לקתה מדת הדין. אבל יכולין [החכמים] לכופה אותם שיעמידו שומרים, אם דבר צריך הוא, ויסייעו כולם כדתנן [כפי ששנינו] כופין בני העיר זה את זה וכו' [משנה, בבא בתרא, א ה] ואף על פי שידעתי שיש חכמים שהם חלוקים על זה, לעצמם הם דורשין ואין שומעים להם. ומכל מקום אל תטעה בדברי, שלא אמרתי אלא בזמן שהבעלי בתים טוענין: "אין אנו צריכין שמירה, אם לא יסייעו כולם" והחכמים אומרים: "על כל פנים תעמידו שומרים". בכי האי גוונא [במקרה שכזה] אני אומר כופין אלו את אלו. ואף על פי שיש טעם אחר כי מסופק אני אם יש עתה מאן דלא בעי נטירותא, איני נכנס בחקירה זו עתה כי דברי יעציבו את קצת חכמים ולכן השתיקה טובה מהדבור [ההדגשה שלי, י"ג]. ומכל מקום מה שכתבתי נראה לי ברור בלי חולק. ומכל מקום אם הדבר ברור שגם הבעלי בתים צריכין שמירה, ואין טוענים כך אלא כדי שיייעו החכמים עמהם, בזה הדבר ברור שאם החכמים טוענים לא בעיא נטירותא אי נמי דשתקו [שאינם צריכים שמירה או אם הם שותקים הרי שבמקרה שכזה החכמים] אינם חייבים לסייע אותם. אבל אם הם מודים דבעו נטירותא [החכמים מודים שהם צריכים שמירה] וצועקים לאמר תעמידו שומרים, הדבר ברור אצלי דחייבים [החכמים] לסייע עמהם [עם שאר התושבים] [הדודא בעל דין כמאה עדים [...]] וכל שכן במה שאני רואה בירושלם שנתרבה עין הגנבים בשביל החכמים, שאין לבושם כלבוש הבעלי בתים, ונראין מכובדים יותר מהם. וכל שכן שיש בדבר ספק נפשות, כאשר הוא מפורסם; ואין ראוי שיהיה בדבר התרשלות. והנראה לעניות דעתי כתבתי וכתב הרשב"א [רבי שלמה בן אברהם אבן אדרת] בתשובה על אחד שהיה פטור ממסים וארנונות, דחייב לפרוע בפסי העיר [מסי חומות העיר], משום דבעי נטירותא [שהוא צריך שמירה];

התורה תגן עליהם ועל חברים!²³ אולם שיאו של הסקנדל, טוענים רבים ברוח טענתו של זווין, הוא שנציגייהם של תלמידי הישיבות המשתמטים מהשירות הצבאי יושבים בממשלה ומשתתפים בהכרעות על הכרזת מלחמות, דרך ניהולן והפסקתן. עם זאת, נראה שהטענה החזקה ביותר שהמסורת היהודית מציעה בהקשר הישראלי היא טענה הלכתית. מלחמות ישראל הן מלחמות מגן, וככאלה כולם חייבים להשתתף בהן, ו'אין שום הבדל בין דמו של גדול בתורה לדמו של עס-הארץ גמור [...].'²⁴ הרי זו 'הלכה ידועה ופסוקה (באין חולק!)', כותב זווין, ש'עזרת ישראל מיד צר שבא עליהם' זוהי מלחמת מצווה (רמב"ם, הלכות מלכים ה א), שאמרו עליה: 'הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה' (בבלי, סוטה מד ע"ב; רמב"ם, הלכות מלכים ז ד).²⁵

עיצובו מחדש של הפטור באמצעות אימוץ עקרון ההצטיינות התרבותית

כמו שראינו, ביטול המתכונת הנוכחית של הפטור המוענק לתלמידי ישיבות עולה בקנה אחד לא רק עם העמדה הציבורית הרווחת בישראל המודרנית אלא גם עם עמדת היסוד של המסורת היהודית לדורותיה.

עם זאת, למעט במקרים קיצוניים שנשקפת בהם סכנה מידית ומוחשית לקיומה של מדינת ישראל, כמו זו שנשקפה לה במלחמת השחרור, הצעתי היא לבטל רק את המתכונת הנוכחית של הפטור, אך לא את הפטור עצמו. במקום ביטול, מה שדרוש הוא עיצוב מחדש של הפטור באמצעות אימוץ עקרון ההצטיינות התרבותית כעיקרון המארגן שלו. המאפיין הראשון של העיקרון, ההצטיינות, יבטיח צמצום של ממש במספר הפטורים שיוענקו לתלמידי הישיבות. והמאפיין השני של העיקרון, התרבותי, יבטיח הרחבה עקרונית של מעגל הזכאות מזה של התרבות הדתית-אורתודוקסית לזה של התרבות בכלל.

אף הכא נמי וכך גם במקרה שלנו כאן] תלמידי חכמים אף על גב דפטורי [למרות שהם פטורים] ממסים וארנונות, אי בעו נטירותא יהבי בפסי העיר [אם הם צריכים שמירה הם חייבים להשתתף בתשלום עבור חומות העיר]. שו"ת רדב"ז, ירושלים תשל"ב, דפוס צילום, ורשה תרמ"ב, חלק ב סימן תשנב.

23. זווין, 'לשאלת הגיוס של בני הישיבות' (לעיל הערה 14), עמ' 218. בקשר לציפייתם של בני הישיבות שאחרים ילחמו במקומם, מטיח זווין בבני הישיבות את השאלה הקלאסית: 'מאי חזית דדמא דידך סומק טפי, דילמא דמא דההוא גברא סומק טפי? [מה ראית שדמך אדום יותר? אולי דמו של האיש ההוא (זה שאתה מבקש שימות במקומך) אדום יותר?]', בבלי, פסחים כה ע"ב.

24. זווין, 'לשאלת הגיוס של בני הישיבות' (לעיל הערה 14), עמ' 217.

25. שם, עמ' 218. טענות דומות העלה הריא"ה הרצוג, בעיצומה של מלחמת השחרור. בתזכיר ששלח לוועד הישיבות בארץ-ישראל (ראו הערה 9) הוא מסתייג מבני הישיבות המנסים לפטור את עצמם מהשירות הצבאי בתואנה שהם עוסקים בלימוד תורה. ואלה הם דבריו: 'איך יאמר האומר, שמעון יעמוד כנגד להילחם ולהציל את עצמו ואת ראובן, וראובן ישב בחיבוך ידיים על חשבונו של שמעון, מפני שראובן הוא בן ישיבה?', מובא בתוך: ורהפטיג, חוקה לישראל, עמ' 236.

אימוץ קריטריון ההצטיינות ישים קץ להענקתו הגורפת של הפטור כיום למגזר שלם באוכלוסייה, הגורמת פיצול מסוכן של החברה הישראלית.²⁶ הענקת הפטור לקבוצה מצומצמת, מצומצמת מאוד, של תלמידי חכמים מצטיינים, מצטיינים מאוד, עשויה להקטין משמעותית את הניכור ההדדי שבין החרדים לשאר האזרחים בישראל;²⁷ בעיקר אם היא תהיה מלווה בהענקת פטור מקביל לצעירים ישראלים בעלי הישגים יוצאי דופן במכלול ענפי התרבות: מדע, אמנות וספורט. נוסף על כך, אימוצו של קריטריון ההצטיינות ייצור גם דימוי רחב ומשותף של תרבות ישראלית ויהודית, העשוי לחלץ את היהדות מהדימוי הצר שלה כנטע זר, קדם-צברי, בתרבות הישראלית.

ההגינות כלפי מגזריה השונים של החברה הישראלית מחייבת הרחבה כזאת של הפטור, אבל לא רק ההגינות מחייבת זאת, אלא גם קדימותה העקרונית של התרבות למדינה. התרבות במובנה הרחב היא זו שמעניקה ערך למדינה, והיא זו שמצדיקה את תחזוקה השוטף וההגנה עליה. גם אם המדינה היא מוצר של התרבות, אין לה ערך כשלעצמה. המדינה נועדה לשרת את התרבות, ולא להפך.²⁸ ומכיוון שהמדינה מאורגנת בצורה המאפשרת לה להיענות לתביעה אשר למען קידומה ושגשוגה של התרבות יזכו אזרחים מעטים בפטור מהשירות הצבאי, חובה עליה להיענות לתביעה זו. על כל זה לחול כמובן גם על היחס שבין המדינה ובין התרבות בישראל.

26. במקרא, מניעת פיצול חברתי על רקע דומה מובילה את משה לסרב לבקשתם של בני גר ובני ראובן להישאר בנחלתם בעבר הירדן המזרחי: 'הֲאַחִיכֶם יְבֹאוּ לְמַלְחָמָה וְאַתֶּם תֵּשְׁבוּ פֹה?' (במדבר לב:ו). דוגמה מקראית נוספת בהקשר זה אפשר למצוא בשירת דבורה, הכוללת גינוי של יושבי העיר מרוז שלא השתתפו במאמץ המלחמתי נגד הכנענים: 'אֲוִרוּ מְרוֹז אֶמֶר מְלֶאֶךְ יְהוָה אֲרוּ אֲרוֹר יִשְׁבֵיהָ כִּי לֹא כָאוּ לְעֹזֶרֶת יְהוָה לְעֹזֶרֶת יְהוָה בְּגִבּוֹרִים' (שופטים ה:כג).

27. למעשה קיים יחס של היוזן חוזר בין ההתנכרות של החברה החילונית ובין אי-ההתגייסות של החברה החרדית. מצד אחד אי-ההתגייסות של החברה החרדית יוצרת התנכרות מצד החברה החילונית, ומצד אחר התנכרות זו מאפשרת את השלמתה, אם לא את הסכמתה, של החברה החילונית עם אי-ההתגייסות של החברה החרדית. מבחינה סוציולוגית, קובע פרידמן, הגטואיזציה של החברה החרדית שבמסגרתה 'החרדים מתכנסים בינם לבין עצמם [...] גרים בשכונות משלהם ומקיימים מערכות נפרדות של תרבות וביילוי [...] יוצרת מרחק כה גדול, עד שעוברת שחרורם של בחורי הישיבות מן השירות הצבאי אינה מוטחת בפניהם של החילוניים באופן ישיר ובלתי אמצעי'. פרידמן, 'על גיוס בחורי הישיבות' (לעיל הערה 2), עמ' 274.

28. לתובנה ניטשאנית זו היתה השפעה עצומה על התרבות העברית המתחדשת. ניטשה, כפי שטען גולומב, 'נלחם ברעיון של המדינה ובלאומויות הקיצונית משעה שהפכו למין "אליל חדש" וערך עליון, דהיינו מרגע שקבלו משמעות פשיסטית'. יעקב גולומב (עורך), 'מבוא', ניטשה בתרבות העברית, ירושלים תשס"ב, עמ' 8. אך ממסות על חינוך לתרבות עולה כי ניטשה לא שלל עקרונית את ההתארגנות המדינית-לאומית באשר היא, שכן התארגנות זו היא ביטוי הכרחי ולגיטימי של התרבות האנושית. לכן ביקורת התרבות שלו טיפחה ועודדה מגמות עומק בציונות המדינית, שראתה במדינה אמצעי להענקת 'מקלט בטוח' לעם היהודי, אשר יאפשר לו לפתח את מורשתו ותרבותו בלי לראות במדינה תכלית אחרונה ומטרה סופית. ראו: פרידריך וילהלם ניטשה, מסות על חינוך לתרבות (עריכה ותרגום יעקב גולומב), ירושלים 1988.

ההכרה בכך שהדת היהודית אינה מסמנת את גבולותיה של התרבות היהודית (כמו שטען רס"ג) אלא רק את אחד ממחוזותיה (כמו שטען אחד העם), מציינת את אחד הצעדים החשובים ביותר שעשתה התודעה היהודית במעבר מימי הביניים לעבר העת החדשה. כדי לצעוד בכיוון זה, מדינת ישראל – כמדינה יהודית מודרנית – חייבת לכלול בפטור מהשירות הצבאי על בסיס הצטיינות לא רק תלמידי ישיבות, אלא גם מדענים, אמנים וספורטאים צעירים התורמים תרומה מכרעת לתרבות היהודית-ישראלית בפרט ולתרבות האנושית בכלל.